

Boeiende stof onder verwarrende titels

Ger Verrips bespreekt:

• Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek en Jean-Louis Margolin: *Zwartboek van het communisme. Misdadend terreur, onderdrukking*, Amsterdam:

De Arbeiderspers, 1998; vertaling van *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Parijs: Robert Laffont, 1997.

• Martin van den Heuvel, *Uit het leven van een anticommunist. Herinneringen aan Oost-Europa*. Haarlem: Gottmer, 1997.

• Dick Verkijk, *Ian pantservuist tot pantservest. Zestig jaar (on)journalistieke ervaringen*, Nieuwegein: Aspekt, 1997.

• Martin van den Heuvel & Dick Verkijk, *Schuld en boete. Bijdrage van twee anti's aan het communismedebat*. Nieuwegein: Aspekt, 1998.

Historici die een *zwartboek* samenstellen geven daarmee aan dat ze uit zijn op een naslagwerk met een beperkte en onvermijdelijk wat eenzijdige voorstelling van zaken. Maar iedereen weet dat in elke enigszins zorgvuldige geschiedschrijving het zwart-wit vervaagt en meer kleuren tevoorschijn ple-

gen te komen en elke suggestie van volledigheid slechts tot desillusies kan leiden. Het is ook het geval in het *Zwartboek van het communisme* dat onder redactie van de Franse historicus Stéphane Courtois werd samengesteld. De titel lijkt te zijn gekozen om uit te dagen tot polemiek, in de eerste plaats binnen Frankrijk, waar debatten over dit onderwerp lange tijd een eigen leven hebben geleid. Dit kwam deels door de bijzondere positie van de Franse CP, die sinds de Tweede Wereldoorlog lange tijd de grootste politieke partij in het land was en in de jaren '40 en '80 enige tijd deel uitmaakte van regeringscoalities, hetgeen nu ook weer het geval is, en deels door het besloten karakter dat het intellectuele *discours* in Parijs op dit punt tot dusver eigen is gebleven. De betekenis van het onderwerp in het hedendaagse Frankrijk wordt geïllustreerd door het feit dat het mediadebat over dit *zwartboek* een vervolg kreeg in de volksvertegenwoordiging, waar de liberale oppositie een stellingname van de regering verlangde. De socialistische premier Jospin nam het bij die gelegenheid op voor de huidige Franse

CP en benadrukte daarbij haar positieve bijdragen aan de loop der gebeurtenissen in het verleden van Frankrijk. Daarop verlieten de liberalen uit protest demonstratief de *Assemblée Nationale*, terwijl niet alleen de socialisten ter linker- maar ook de gaullisten ter rechterzijde, voor wie de communisten belangrijke bondgenoten waren geweest in de strijd tegen het met de Duitse bezetters col-laborerende aartsconservatieve Vichy-regiem onder maarschalk Pétain (1940-1944), bleven zitten.

De onmiskenbaar Franse oriëntatie van de samenstellers van dit *zwartboek* blijkt al uit het feit dat wel aandacht is besteed aan een tiental naoorlogse Franse CP-leiders, maar van de in West-Europa zeker zo belangrijke Italiaanse CP slechts Togliatti wordt vermeld. Nederland komt er niet voor; de enige landgenoot die wordt genoemd is Jef Last (als vriend van de André Gide, die geen communist was). Opvallender is dat ook Nederlands-Indië en het onafhankelijke Indonesië niet worden genoemd, hoewel daar historisch gezien al zeer vroeg, in de jaren twintig, door Nederlanders en

B O E K E N

Indonesiërs, een communistische partij werd gevormd die zich in de jaren vijftig had ontwikkeld tot de grootste CP buiten de Sovjet-Unie en China. In de jaren zestig, na de machtsgreep van generaal Soeharto, werd deze vrijwel volledig uitgemoord.

De algemene beschouwingen in dit omvangrijke, maar onevenwichtig samengestelde overzicht, beslaan een kleine honderd pagina's. Een analyse van de geschiedenis van de Sovjet-Unie omvat driehonderd pagina's en informatie over China, over de Comintern, over Oost- en Midden-Europa tezamen en over Noord-Korea en Indo-China tezamen, ruim honderd pagina's elk. Aan Latijns-Amerika, met inbegrip van Cuba, zijn vijftien pagina's en aan Ethiopië, Angola, Mozambique en Afghanistan tezamen iets meer dan vijftig pagina's gewijd. Als genoemde landen iets gemeen hebben is het dat ze voordien geen, of alleen korte periodes hebben gekend waarin de democratische waarden van het Westen die door de redactie van dit zwartboek als norm worden gehanteerd, de politieke situatie bepaalden — het is een aspect dat gezien de pretenties van de redactie meer aandacht verdient dan het kreeg. Voor het Nederlands publiek zijn de algemene bijdragen van Stéphane Courtois, de inleiding 'De misdaden van het communisme' en het nawoord 'Waarom?', en van Alexander Werth, 'Een staat tegen zijn volk. Geweld, repressie en terreur in de Sovjet-Unie', het interessantst.

Courtois opent zijn betoog met de stelling: 'De communistische regimens zijn om hun macht te ves-

tigen veel verder gegaan dan individuele misdaden en sporadische, aan omstandigheden gebonden slachtingen. Ze hebben de massamisdadigheid tot een bestuursysteem verheven'. Vervolgens geeft hij ruwe becijferingen van het totale aantal doden als gevolg van communistische misdaden, die zijn betwist vanwege de criteria die hij bij zijn schattingen van de slachtoffers meende te moeten hanteren. Eveneens betwist zijn de aanvechtbare beschuldigingen aan het adres van de Sovjet-regering die vanwege het Sovjet-Duitse pact in 1939 'misdaden tegen de vrede' zou hebben begaan en verantwoordelijk zou zijn voor het ontketenen van de Tweede Wereldoorlog.

Mogelijk gedreven door woede, ontstaan in de vele jaren waarin de Franse communisten en met hen sympathiserende intellectuelen weigerden onloochenbare misdaden die in naam van het communisme werden bedreven als zodanig te erkennen of er serieuze aandacht aan te besteden, lijkt Courtois in een betoog dat in zijn geheel overigens zeer lezenswaard is soms geneigd tot vereenvoudigingen die tot zinloze vertekening leiden. Enkele van zijn medewerkers, onder wie de belangrijkste, voelden zich daardoor in elk geval misbruikt en protesteerden publiekelijk tegen Courtois' eigen bijdragen aan het zwartboek.

Afnemende meeropbrengst van de 'Goelag'

Een van de interessantste elementen in de bijdrage van Werth is diens analyse van de crises van het Sovjet-communisme en van de

noodzaak tot politieke en economische hervormingen waar men in het Kremlin pas na de dood van Stalin aan dorst te beginnen. De periode van geforceerde modernisering van de Sovjet-economie in de jaren dertig, de beoogde *Grote Ommekeer*, toentertijd een breuk met het verleden waar het land in vele opzichten niet op was voorbereid, werd een vlucht naar voren. Deze ging gepaard met veel improvisatie en onder Stalin met massale onderdrukking en een almaar toenemende radicalisering van terroristische praktijken. 'Vanaf dat moment bevond men zich in een beweging van extreem geweld waarvan het mechanisme, de kettingreactie en het buitensporige karakter voor de tijdgenoten en de historici nog steeds nauwelijks duidelijk zijn,' schrijft Werth. Op den duur bleek dit beleid, gebaseerd op criminalisering van de maatschappelijke betrekkingen en op een uit zijn voegen gearbarsten Goelag-systeem, te zijn uitgelopen op economische crises en op blokkades in het maatschappelijk verkeer die vooruitgang in de productiviteit onmogelijk maakten. 'Economische en niet alleen politieke redenen brachten bijgevolg de kandidaten voor de opvolging van Stalin, die op de hoogte waren van de onmetelijke moeilijkheden bij het bestuur van een overbevolkte, steeds minder "rendabele" Goelag, ertoe om een grootschalige, maar niettemin gedeeltelijke amnestie af te kondigen,' schrijft Werth.

Werth bepleit de ambitie 'een allesomvattende en definitieve verklaring te vinden voor een verschijnsel dat door zijn mateloosheid elk begrip te boven gaat' te

B O E K E N

laten varen en wil dat historisch onderzoek naar de onderdrukking en het geweld onder het communisme wordt gericht op de Sovjet-Russische maatschappij in zijn geheel, 'die slachtoffer, maar ook deelnemende partij was in wat er is gebeurd.'

Communistische Tsaren

Courtois toont in het nawoord ook oog te hebben voor Russische aspecten van de situatie toentertijd. Hij haalt Masaryk aan, de stichter van de Tsjecho-Slowaakse republiek, die in 1924 over de Sovjetcommunisten schreef: 'Ze hebben de tsaar omgebracht maar niet het tsarendom. Ze dragen nog steeds het tsaristisch uniform, zij het binnenstebuiten.' Masaryk verweet de Russische communisten toen al dat ze 'niet klaar waren voor een positieve, bestuurlijke revolutie, maar slechts uit doctrinair fanatisme, kleingeestigheid en gebrek aan cultuur, een grote hoeveelheid verwoestingen hebben aangericht. Ik neem het ze in het bijzonder kwalijk dat ze in navolging van de tsaren een waar plezier in moorden hebben geschept.' Courtois wijst in dat verband op het interessante, ook in andere CP's voorkomende fenomeen van de beperkte kennis van zaken en maatschappelijke ervaringen van de communistische leiders in Rusland, die doorgaans emigranten en ballingen waren – 'kamergeleerden, redenaars op openbare bijeenkomsten, zonder militaire ervaring, die nog nooit hadden deelgenomen aan een werkelijk gevecht, met echte doden. Tot aan hun machstovername waren hun oorlogen vooral verbaal, ideologisch en politiek

geweest. Ze hielden er een abstracte visie van dood, massamoord en menselijke rampspoed op na.'

In de theorieën van Lenin vindt Courtois grondiger antwoorden op de vraag waarom het communisme tot zo veel extreem geweld heeft geleid. 'Het failliet van de leninistische theorie van de wereldrevolutie werd zonneklaar tijdens de nederlaag van het Rode Leger onder Warschau in 1920, maar het werd pas in 1923 toegegeven, na de mislukking van de (door Russische machthebbers in de Communistische Internationale uitgeroepen – G.V.) Duitse "Oktober-revolutie". De bolsjewieken stonden alleen, oog in oog met een Rusland vol anarchie. Meer dan ooit was terreur aan de orde van de dag. Daarmee konden ze de macht in handen houden, een begin maken met het omvormen van een maatschappij naar het beeld van hun theorie, en het zwijgen opleggen aan iedereen die in woord en daad of alleen al door zijn aanwezigheid – op sociaal, economisch of intellectueel gebied – elke dag de leegte van die theorie aan de kaak stelde. De utopie aan de macht werd een moorddadige utopie.'

Courtois voegt er een belangrijke trek van vele radicale stromingen aan toe: 'Lenin onderbouwde zijn ideologie door zich uit te roepen tot een vertegenwoordiger van een numeriek zeer zwak Russisch proletariaat [...] De beslaglegging op dit symbool was een van de grote bedriegerijen van het leninisme en heeft in 1922 het sarcastische weerwoord uitgelokt van een van de weinige bolsjewistische leiders met een arbeiders-

achtergrond, Aleksander Sjljapnikov, die het partijcongres voorhield: "Vladimir Iljitsj heeft gisteren bevestigd dat het proletariaat als klasse en in de marxistische zin van het woord [in Rusland] niet bestond. Staat u mij toe u geluk te wensen met de dictatuur in naam van de klasse die niet bestaat!" Deze manipulatie met het symbool van het proletariaat,' aldus Courtois, 'vinden we terug in alle communistische regiems, in Europa evenzeer als in de Derde Wereld, van China tot Cuba. Daarin schuilt een van de belangrijkste kenmerken van het leninisme, in die manipulatie van de taal, in die loskoppeling van de woorden en de werkelijkheid die ze weergeven, in een abstracte visie waarin de maatschappij en de mensen elke vaste vorm hebben verloren en alleen nog maar onderdelen van een soort historisch en sociaal meccanospel zijn. Die abstractie is nauw verbonden met de ideologische methode en is een grondgegeven van de terreur.'

Courtois legt verband met de Franse revolutie, die dit soort revolutionair geweld leek te kunnen legitimeren. 'Op sommige punten is de Terreur (1793-1794) een voorafspiegeling van de methoden van de bolsjewieken – de manipulatie van sociale spanningen door een jakobijnse klik, het op de spits gedreven ideologische en politieke fanatisme, het op gang brengen van een uitroeingsoorlog tegen een opstandige boerenbevolking. Robespierre heeft ontegenzeggelijk de eerste stap gezet op een pad dat later Lenin naar terreur zou voeren.' Een gedachtengang die onderstreepst dat discussies over dit zwartboek in

B O E K E N

Frankrijk van bijzonder belang kunnen zijn.

Al valt er op de pretenties van de redactie het een en ander af te dingen – vooral waar men onder weglating van belangwekkende publicaties over het communisme die in andere taalgebieden al eerder verschenen, zichzelf een 'pioniersrol' toedicht – het boek is niet uitsluitend van betekenis voor Frankrijk. In ons land zijn vertalingen van interessante Angelsaksische, Duitse en Oosteuropese studies over de internationale communistische beweging nu eenmaal vrij zeldzaam.

Nederlands anticommunisme

Van de boeken van Nederlandse auteurs die recentelijk aandacht vroegen voor het communisme, is Martin van den Heuvels *Uit het leven van een anticommunist. Herinneringen aan Oost-Europa* het meest informatieve. Hij schrijft vanuit ongerustheid over de situatie in Oost-Europa en persoonlijke betrokkenheid bij het lot van de bevolking en volstaat niet met neutraal registreren van wat zich voordeed, maar probeert ook conclusies te trekken voor de Nederlandse buitenlandse politiek.

Alle negen onderwerpen die hij aansnijdt zijn van belang en telkens biedt hij een degelijk overzicht van de gang van zaken, zoals bij de toekenning van de Erasmusprijs aan de Tsjechische dissident Vaclav Havel en de beschamende gang van zaken in Den Haag die er op volgde. Verder ontwikkelt hij interessante visies, bijvoorbeeld over de positie van de Baltische landen, oorzaken van de val van het communisme en problemen bij 'de maakbaarheid van de de-

mocratie'. Van belang is ook zijn bijdrage in het debat over de rol van de Nederlandse kerken tijdens de Koude Oorlog. 'Een van de zaken die het IKV slecht wilde begrijpen,' schrijft Van den Heuvel, 'was dat de communistische regeringen de tegenstellingen tussen Oost en West absoluut niet wilden wegnemen, maar dat zij hun bestaan juist daaraan te danken hadden. Het IKV wilde het "vijandenken" afbreken zonder te begrijpen dat de hele sovjetideologie daarop gebouwd was. Onder Breznev werd opnieuw stalinistische waakzaamheid tegen de "imperialistische vijand" gecreëerd. Ideologische verslapping, een ongewenst gevolg van de liberalisering van Chroestsjov, werd voluit bestreden en er werd een "militair-patriottische opvoeding van de sovjet-jeugd" ingevoerd, waarbij de middelbare scholieren leerden marcheren en met wapens omgaan.' Hij zet ten slotte zestien hardnekkige mythen over Rusland en de Sovjet-Unie uit de jaren zeventig en tachtig op een rij en confronteert ze met feiten en met conclusies waar geen speld is tussen te krijgen.

Te dominante anecdotes

Evenals bij het Franse zwartboek scheidt ook de titel van Van den Heuvels boek verwarring: *Uit het leven van een anticommunist* richt de aandacht op het minst interessante deel. Vergelijkingen van herinneringen aan een katholieke opvoeding met indrukken die hij opdeed in Moskou bieden soms wel iets opmerkelijks, maar de meeste persoonlijke anecdotes misstaan hier voor een lezer die meer is geïnteresseerd in wat Van den

Heuvel heeft te melden op de veel belangrijker terreinen waarop hij zich deskundig toont.

De hoofdschotel in *Van pantservuist tot pantservest* van Dick Verkijks wordt gevormd door ervaringen die hij opdeed als een gedurende de Koude Oorlog moedig vasthoudend verslaggever in dienst van de NOS, de VARA en de VPRO. Hij beschrijft hoe hij in Oosteuropese landen contact legde met vervolgde dissidenten, de chicanes en pogingen tot intimidatie waarmee de communistische autoriteiten en hun geheime diensten deze mensen, maar ook de journalisten uit het Westen die hen opzochten, het leven en werken zeer moeilijk maakten. Maar zijn verontwaardiging is zo mogelijk nog groter over wat hij aan de Westelijke kant van het front, in eigen land, meemaakte: de tegenzin en de weerstand die hij moest zien te overwinnen om zijn werk uitgezonden te krijgen in jaren waarin bij traditionele omroepen oppervlakkig modieus antifascisme domineerde, gekoppeld aan een afkeer van militant anticommunisme.

Er is in dit boek soms sprake van een irritante vermenging van op zich zeer boeiende reportagestof en politiek commentaar met persoonlijke anecdotes en ontboezemingen van de verslaggever die in een dit verband meestal niet terzake zijn. Hoe sympathiek, want ongebruikelijk genuanceerd, Dick Verkijk ook schrijft over medescholieren die tijdens de Duitse bezetting tot het milieu van de aanhangers van het nationaal-socialisme behoorden, en hoe terecht hij zich verzet tegen goedkope en misleidende legenden en

B O E K E N

beschuldigingen aan het adres van de bevolking van ons land over haar houding in bezettingstijd, zowel de politieke en journalistieke ervaringen als de persoonlijke woedes en dag- en nachtdromen van deze eerbare vechtjassen waren ongetwijfeld beter uit de verf gekomen indien ze afzonderlijk en overzichtelijker gestructureerd bijeen waren gebracht.

Discussie in tweede termijn

Vorig jaar publiceerden Van den Heuvel en Verkijk tezamen *Schuld en boete* om zich alsnog te kunnen mengen in het door Bolkestein geopende maar weldra in persoonlijke aanvallen en incidenten verzande debat over het communisme. Daarin speelden zij in eerste instantie geen rol. Van den Heuvel en Verkijk doen een poging tot een polemiek te komen met degenen die eerder kritisch op hun andere boeken hadden gereageerd. Het gehalte van hun betoog komt dit keer echter nauwelijks uit boven dat van de ingezonden stukken in de dagbladen.

Verkijk scherpt zijn gram aan jegens Jan Blokker, de 'fellow-traveller van de modieuze linksigers' die hij meer dan alle ande-

ren verfoeit. Op de verklaring van Arie Kleijwegt, indertijd chef van beiden, die wijze woorden bevat ter verzoening met het verleden, gaat Verkijk niet in¹. Hij noemt het nog wel 'moedig' van Kleijwegt, maar schakelt meteen over op een requisitoir tegen Blokker van drie pagina's, culminerend in speculaties over wat deze zou kunnen hebben bedoeld met passages in besprekingen van boeken over de geschiedenis van het communisme anno 1997 en 1998. Op zo'n manier zegt Verkijk soms meer over zichzelf dan over degenen die hij de maat meent te moeten nemen en neemt hij ongemerkt de irritante toonzetting over in de herinneringen van sommigen door hem bestreden 'linksigers': ze werpen geen licht op het politieke standpunt maar op persoonlijke ongemakken.

Het valt niet te verwachten dat Blokker zal applaudisseren voor de solidariteit met Oosteuropese dissidenten van Verkijk, noch dat Verkijk zal klappen voor de bijdragen van Blokker aan vernieuwingen van programma's van de *Vrijzinnig-Protestantse Radio Omroep* en het beleid van de redactie van de ooit tot de katholieke ar-

beidersbeweging behorende *Volkskrant*. Wie meer is geïnteresseerd in de geschiedenis, de gedachtenwereld en de balans van het communisme, zal bij dit punt al gauw denken: *so what?*

GER VERRIPS

Redacteur S&D

1. Het citaat uit de verklaring van Kleijwegt dat Verkijk afdrukt, luidt: 'Nu Jan Blokker, Dick Verkijk en ik in 1969 bij de VPRO. Dick zal nooit veranderen, een lastige, bevlogene journalist, verbeteren op het spoor van een gruwelijke waarheid. In 1969 is hij door een drietal nieuwkomers Blokker, Keller en Kiers weggepest. Zij hadden geen boodschap aan zijn inzichten en streefden zijn verdwijnen – en niet van hem alleen – als een bedrijfsmatig objectief na. Hun treiteren zat, nam Verkijk in 1969 diep teleurgesteld ontslag. In zijn nu verschenen memoires verwijt hij mij dit proces niet te hebben kunnen of willen stoppen. Zijn verwijt is terecht. Moreel-principieel handelde ik fout. Verkijk viel weinig te verwijten. Zijn doelen waren zuiver en zijn inzet was bewonderenswaardig, al was hij lastig en eigenwijs. Mijn keuze was er een die vuile handen maakt: die voor het ogenschijnlijk mindere kwaad. Pragmatisch. Als Verkijk gebleven was, was Blokker verdwenen en misschien ook Keller en Kiers. En aan hen danken wij in hoge mate de programmatische opleving van de VPRO als de kwaliteitsomroep in de jaren zeventig.'

